

مبانی فقهی جرم انگاری ترور رسانه‌ای و نحوه مجازات آن^۱

علمی - مروری

مریم بشیری^۲

حسن فلاح احمدچالی^۳

سید محمد حسینی^۴

چکیده

در دنیای امروز رسانه، از موضوعات کلان اجتماعی در فقه است. بنابراین چتر آن بر همه موضوعات گسترده شده و از این دین، فرهنگ، هنر تا مسائل اقتصادی، رفاهی، سیاسی، امنیتی و... را فرا گرفته و تحت تاثیر خود قرار داده است. با این بیان در جریان فعالیت‌های گسترده رسانه‌ها، ممکن است شخصیت حقیقی یا حقوقی در اثر حملات و هجمه‌های رسانه‌ای متضرر گردد که مصداق جنگ و ترور است. در این صورت نکته اصلی در ترور، ایجاد رعب و وحشت، بی‌قانونی، خشونت و نداشتن ضابطه است که در رادیو، تلویزیون، سینما و فضای مجازی به وفور دیده می‌شود و نتیجه آن ایجاد تغییر در رفتار افراد است. حال این سوال پیش می‌آید که جایگاه فقه و مبانی آن در رویارویی با ترور شخصیت‌های حقیقی و حقوقی کجاست؟ فرض بر این است با توجه به اندیشه‌های دینی، حمایت از جامعه، تضمین نظم عمومی و صیانت از حقوق فردی مجازاتی برای خاطیان و مرتکبین جرم‌های رسانه‌ای در نظر گرفته شده و ضامن خسارات وارده را مشخص و نحوه جبران آن را بیان می‌کند. مبانی فقهی به خوبی مبین مسؤلیت عرفی و شرعی رسانه است. برای رسیدن به این فرضیه از روش توصیفی - تحلیلی بهره‌برداری شده است. هدف این پژوهش تدوین قوانین جامع مبتنی بر واقعیت‌های موجود در این زمینه است.

کلید واژه‌ها: فقه، جرم انگاری، ترور رسانه‌ای، مجازات

^۱ تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۹/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸

^۱ - دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران.
maryambashirii@yahoo.com

^۲ - استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران
Fallahm@yahoo.com

^۳ - استادیار گروه حقوق، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران.
Hoseini.mohammad@yahoo.com

۱- مقدمه

امروزه واژه جنگ در محافل خبری، سیاسی و اجتماعی با عناوینی متعارف و گوناگون مطرح گردیده است. از آن جمله جنگ رسانه‌ای، جنگ سایبری، جنگ فرهنگی... واز این قبیل، که گاهی سیاستمداران به جای واژه جنگ از ترور و تروریسم استفاده نموده‌اند. از این رو به لحاظ فقهی و عرفی می‌توان موضوع را بررسی نمود. بنابراین هرگاه تروریسم رسانه‌ای یا فرهنگی موضوعی برای جنگ یا ترور باشد احکام فقهی خاصی بر آن مترتب می‌گردد و هرگاه از دید عرف، جنگ تلقی نشوند قهرا این احکام خاص فقهی را ندارند.

در جنگ رسانه‌ای آیه (... وجاهد هم به جهادا کبیرا)) شاهد خوبی بر این مدعاست. در گذشته نیز جنگ رسانه‌ای بیشتر از طریق شعر بود و در قالب هجویات که در کتاب الأغانی ابوالفرج اصفهانی مملو است از اینگونه اشعار.

در دنیای امروز رسانه‌های مختلفی پدید آمده است و یکی از پر نفوذترین ابزارها در فکر و اندیشه مردم محسوب می‌شوند از نظر انتقال اطلاعات، جهت دهی اذهان عمومی، حمایت یا تخریب اقدامات دولتها و ایجاد موج اعتراضی. به همین دلیل ترور رسانه‌ای هم ابعاد و زوایای پیچیده تری پیدا کرده است. قاعده این گونه ترورها اغلب بر مبنای ندیده گرفتن فرد، سپس تمسخر او و در نهایت از بردن شخص است.

آنچه حائز اهمیت است ممکن است نتیجه فعالیت رسانه‌ای منجر به ضرر به یک فرد یا گروه گردد، قطعاً ضمانت و جبران این خسارت بوجود آمده بر عهده رسانه است و در این زمینه مسؤولیت دارد. در فرض پذیرش مسؤولیت، نحوه مجازات آن چگونه است؟ برای پاسخ به این پرسش سراغ متون فقهی و حقوقی رفته ایم و حاصل تحقیقات خود را در قالب نوشتار تقدیم می‌کنیم.

۲- پیشینه تحقیق

صحرا نورد و خلیل زاده (۱۳۹۰)، در پژوهش خود با نام ((مسؤولیت مدنی رسانه‌ها در حقوق موضوعه ایران)) به این نتیجه رسیده‌اند که رسانه‌ها در قبال خسارات وارده اعم از مادی و معنوی، ضامن هستند و مشمول ماده یک قانون مسؤولیت مدنی می‌شوند.

امانوئل و آوکس نیز در پژوهش خود با نام ((رژیم مسؤولیت مدنی و کیفری رسانه‌ها در حقوق فرانسه به این نتیجه رسیده است که هرچند آزادی مطبوعات در کشور فرانسه از جایگاهی مستحکم برخوردار است

اما برای حراست از منافع عمومی و حقوق دیگران قید و بندهای مختلفی به آن وارد آمده است. نقض این محدودیت‌ها می‌تواند مسئولیت مدنی و یا کیفری شخص ذی ربط را در پی داشته باشد.

همچنین در خصوص رسانه و جنگ روانی و قدرت نرم مقالات و پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است به عنوان مثال پژوهشکده علوم دفاعی دانشگاه امام حسین (ع) (۱۳۷۷). (فریبا فتحی و محمد شیر بیگی، ۱۳۹۸) اما نقدی که به همه این پژوهش‌ها وارد است آن است که مبانی فقهی جرم‌انگاری ترور رسانه‌ای و نحوه مقابله با آن و نوع مجازات کمتر مورد توجه قرار گرفته و متأسفانه تاکنون اقدامات بنیادی و رضایت‌بخشی صورت نگرفته و احکام به صورت اقتضایی و متفرقه تبیین و ارائه گردیده‌اند. فقیهان و حقوقدانان تجربی بر این مساله واقف هستند که اگر بنا باشد قانون جامع در خصوص رسانه‌ها تدوین و تصویب گردد نیازمند واکاوی و تبیین دقیق مبانی فقهی است و بدون پشتوانه فقه و شریعت نمی‌توان دست تدوین قانون زد چون طبق اصل ۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کلیه قوانین و مقررات مدنی باید بر اساس موازین اسلام باشد.

۳- مفاهیم و کلیات

۳-۱- مفهوم رسانه

واژه رسانه به فتح و کسر ((ر)) استعمال شده است واژه رسانه برفتح ((را)) به معنای حسرت، افسوس و تأسف است. در اینجا این جهان واژه مراد نیست. مراد رسانه به کسر ((را)) می‌باشد. واژه ((رسانه)) به کسر ((را)) به معنای ابزار و وسیله است.

وسيله ای برای نقل و انتقال اطلاعات، افکار افراد یا جامعه.

((رسانه یک واسطه‌ی عینی و عملی در فرایند برقراری ارتباط است و دو نوع کارکرد آشکار و تنها آن برای آن وجود دارد که کارکرد آشکار و نهان برای آن وجود دارد که کارکرد آشکار آن یعنی اینکه رسانه محل برخورد پیام و گیرنده پیام است اما کارکرد پنهان رسانه یعنی برقرار کننده جریان ارتباط و پیام رسانی)) (تانکار، ۱۳۸۶)

۳-۲- انواع رسانه

باتوجه به گسترش روز افزون فناوری در دنیا، تعداد رسانه‌ها دائماً در حال گسترش است از جمله می‌توان به گروه‌های زیر اشاره کرد:

۱- رسانه‌های دیداری مانند تلویزیون، سینما، اینترنت،

۲- رسانه‌های شنیداری مانند رادیو، پادکست‌ها

۳- رسانه‌های نوشتاری مانند مطبوعات، کتاب و مجلات

۴- رسانه های ایزاری مانند اعلامیه، بروشور، تابلوی اعلانات پوستر، پلاکارد، لوگو

۳-۳- فقه رسانه (اکبر و فقه اصغر)

فقه در لغت به معنای دانستن و فهمیدن است، به معنای درک کردن چیز های مخفی نیز آمده است. راغب در مفردات، آن را پی بردن از معلومات حاضر به معلومات غایب معنا کرده است. فقه در اصطلاح به عنوان علمی از علوم اسلامی به معنای علم استنباط احکام شرع از روی رای و اجتهاد است. بر اساس کاربردهای قرآنی و روایی باید از دو نوع فقه سخن گفت:

۱) فقه اکبر یا فقه در اصطلاح عام: منظور از این فقه همه ی معارف اعتقادی و اخلاقی و احکام کلی و فروع عملی است که از طرف خداوند نازل شده است.

۲) فقه اصغر یا فقه در اصطلاح خاص: منظور از آن احکام شرعی و فرعی عملی است که عبادات، معاملات مسائل حقوقی، کیفری، تجاری و غیره را شامل می‌شود و امروزه بخشی از آن در رساله های عملی به صورت فتوا دیده می‌شود. بر این اساس، رسانه به معنای عام آن، یعنی پیام و ابزارها و اهداف پیام رسانی نیز به عنوان بخشی از این فقه اکبر مطرح است. (الفقه الاکبر، ابوحنیفه)

۳-۴- ترور رسانه‌ای

رفتار یک فرد یا افراد خاص از طریق رسانه است که چون برای دستیابی به اهداف های شخصی یا گروهی خود قادر به استفاده از روشهای صحیح نیستند و نمی‌توانند منافع خود را به شیوه ای صحیح، مقبول، پذیرفته شده و مطابق با موازین اخلاقی به دست آورند، می‌کوشند با اعمال قدرت و بر اساس ترس، ترور شخصیت و حذف روانی افراد به مقصود خود برسند. (قانون مجازات اسلامی)

۳-۵- جرم انگاری

جرم انگاری یا جرم تلقی کردن قانونی یک فعل یا ترک فعل، فرایندی است که به وسیله آن، رفتارهای جدیدی به موجب قوانین کیفری، مشمول قانون جزا واقع می‌شود.

۶- تروریسم رسانه‌ای

۶-۱- تروریسم

تروریسم رسانه‌ای قوی‌تر از ترور نظامی است. در تروریست نظامی گفته می‌شود فقرا این کار را انجام داده و خود را به کشتن می‌دهند بر اساس نیاز مالی یا کسب غنائم و یا اجبار از طرف دولتها. ولی در تروریسم رسانه‌ای افراد پولدار چنین کاری کرده و خود را نیز به کشتن نمی‌دهند.

امروزه جنگ‌های مختلفی همانند اقتصادی، سایبری، رسانه‌ای و فرهنگی وجود دارد. گاهی به جای کلمه جنگ از واژه ((ترور)) و ((تروریست)) نیز استفاده می‌شود. به عنوان مثال می‌گویند: تروریسم اقتصادی تروریسم فرهنگی و یا تروریسم رسانه‌ای و... اگر این مسائل موضوعاً جنگ و ترور باشد قطعاً احکام فقهی خاص خود را دارد.

۶-۲- جنگ رسانه‌ای

مقصود از جنگ رسانه‌ای، شامل روزنامه‌ها، رادیو، تلویزیون، سینما، اینترنت، شبکه اجتماعی خبرگزاری و... می‌شود.

ولی نخست باید دید اصل اطلاق جنگ بر این مسائل صحیح است یا خیر؟ تفاوت میان جنگ رسانه‌ای یا تروریسم رسانه‌ای چیست؟ احکام شعر که درباره جهاد و جنگ است، قابل انطباق به این مورد است یا خیر؟ درباره جنگ رسانه‌ای و فرهنگی آیه قرآن می‌فرماید: جهدهم به جهاداً کبیراً... به نظر اکثر مفسدین ضمیر ((به)) قرآن باز می‌گردد.

اگر به کار فرهنگی و رسانه جهاد کبیر بگوییم، شکی نیست. چون خود قرآن بر آن دلالت می‌کند درباره موارد دیگر جای تامل دارد. در گذشته جنگ رسانه بیشتر به شعر بود. در فقه فراوان هجو داریم که مکاسب محرمة آنها حرام می‌داند. معنای هجو، بدگویی که یک فرد در شعر است بخش عمده از ادبیات فارسی و عربی اشعار هجو گونه دارد. نسبت به پیامبران الهی نیز تهاجم رسانه‌ای زیاد بوده است. از این رو قرآن می‌فرماید: ((والمرجفون فی المدینه)) هیچ پیامبری نبوده الا اینکه به او تهمت مجنون و ساحر زده اند.

البته آرام آرام افزون بر شعر، کتاب نوشتن نیز برای تهاجم فرهنگی مورد استفاده قرار گرفت ولی امروزه رسانه‌های مختلفی برای این کار پدید آمده‌اند.

فرمایش آیت الله عابدینی:

((کلمه ترور بیش از ۱۰۰ معنا دارد که هیچ کدام از معانی درست نیست. مثلاً در تهاجم فرهنگی معنای واضح و روشنی ندارد. این گونه کلمات با مجموعه‌ای از مفاهیم تقریباً هم معنا می‌شود.

درباره جنگ و ترور شاید بتوانیم بگوییم خشونت و برخورد تندی که قانونمند بوده و دارای ضوابط باشد، جنگ و حرب است)) و اگر برخوردی خشن و بدون قانون با قصد و هدف ایجاد رعب و وحشت به منظور ایجاد تغییر در رفتار یا اندیشه طرف مقابل باشد ترور و تروریست گفته می‌شود.

جنگ دارای قانون است_ هرچند به آن عمل نمی‌شود _ جنگ برخورد خشن و قانونمند است.

اگر فردی برای پیروزی خود را بکشد، استشهاد می‌شود ولی اگر برای رهایی از غم و سختی خود را بکشد، انتحار می‌شود. اگر فردی خود یا دیگران را برای تغییر در رفتار بکشد، ترور می‌شود. ترور همراه با ایجاد رعب و وحشت است. در روایت معصوم (ع) آمده: ((ان الاسلام قید الفتک)) در فقه درباره محارب گفته می‌شود ((کسی که شمشیر خود را از غلاف خارج کرده و مردم را بترساند)) نکته اصلی در ترور ایجاد رعب و وحشت است. اکنون همه قبول دارند که داعشی یک گروه تروریستی است چون هر کاری که می‌کند برای ایجاد رعب و وحشت است. ایجاد رعب و وحشت ((ترور)) می‌شود. البته این تعاریف ما از جنگ ترور و تروریسم همه چیز را روشن نمی‌کند ولی بهترین تعریف به شمار می‌آید.

۷- دلیل استقبال از جنگ و ترور رسانه‌ای

- نخست، برخلاف جنگ نظامی، جنگ بسیار آسانی است.
- دوم، بسیار سریع است.
- سوم، گسترش و مخاطب زیادی دارد.
- چهارم، بخشی از هر جنگ تبلیغات است، چون برای انجام عملیات، نیازمند افکار عمومی است. پیامبر اکرم (ص) برای انجام عملیات در جنگ‌ها، افکار عمومی را جلب کرده و تبلیغات انجام می‌دادند.

در دنیای امروز تبلیغات جنگی به دو روش صورت می‌گیرد:

۱- با رسانه افراد را برای شرکت در جنگ نظامی تشویق می‌کنند (همانند شستشوی مغزی که داعش، القاعده و یا گروهک‌های تروریستی منافقین انجام می‌دادند)

۲- بوسیله رسانه‌ها همانند روزنامه، خبرگزاری و... جنگ می‌کند.

اگر کسی بگوید یکی از معانی جنگ ایجاد رعب و وحشت است و حتی مهمترین رکن تروریست ایجاد وحشت است، این ایجاد وحشت بوسیله رسانه‌ها ممکن است، مثلاً بیشتر رسانه‌های غربی و عربی به دنبال ایجاد رعب و وحشت هستند.

اولین رکن تروریست که ایجاد رعب و وحشت باشد در رادیو، تلویزیون، فضای مجازی و... است.

یکی دیگر از مقولات تروریست ایجاد تغییر رفتار هستند. سومین رکن تروریست بی قانون، خشونت و نداشتن ضابط است که در رسانه نیز همین گونه هستند. چون در رسانه سخنان متضاد فراوان دیده می‌شود و این یعنی بی قانونی و بی نظمی.

گاهی تروریست با هدف تغییر دین، گاهی با هدف تغییر رفتار انقلابی و گاهی با هدف تغییر رفتار اخلاقی صورت می‌گیرد.

تبلیغ علیه دین نوعی ترور دین است و علت اینکه حکم مرتد اعدام است، چون می‌خواهد دین را تضعیف کند.

تروریسم رسانه ای قوی تر از تروریست نظامی است. از سوی دیگر هزینه آن کمتر است.

احکامی که در شرع درباره جهاد به کار رفته قابل تعدی به ترور در قالب رسانه نیز می باشد.

۸- مصادیق اضرار رسانه‌ای

مجازات های کیفی و یا جبران خسارت حقوقی باید منطبق با نوع جرم و نوع فعل مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نظام حقوقی ایران اصول ۲۲، ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی و مواد ۵۸۰، ۵۷۰، ۵۸۲، ۶۴۱، ۶۶۹ قانون مجازات اسلامی به برخی از مسائل مربوط به حریم خصوصی اشخاص توجه نموده اند.

در تحقیق هتک حرمت باید دو شرط علنی بودن که در رسانه‌های همگانی با پخش و انتشار تحقق می‌شود و نیز معین بودن شخص مورد هتک که اعم از شخص یا گروهی قابل شناسایی است لحاظ گردد. (انصاری و دیگران، ۱۳۸۱، ص ۶۱۳)

رسانه و تحریک به جرایم علیه امنیت ملی.

رسانه‌ها در صورت اقدام به تحریک مردم علیه امنیت کشور می بایست مسئولیت ناشی از اقدام خویش را بپذیرند بر این اساس مفاد ماده ۵۱۲، ۵۰۴ قانون مجازات اسلامی در خصوص موضوع تعیین تکلیف نموده است.

۹- رسانه و نشر اکاذیب

در ماده ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی هر کس به قصد احتراز دیگران یا تشویش اذهان عمومی اکاذیبی را اظهار نماید باید به حبس از دو ماه تا دو سال و یا ۷۴ ضربه شلاق محکوم شود.

۱۰- نظر صریح برخی مراجع عظام تقلید درباره تخریب (ترور) شخصیت

مقام معظم رهبری به صراحت فرمودند: استهزاء و هتک حرمت مؤمن حرام است.

آیت الله صافی گلپایگانی فرمودند: همه باید در همه جا و همه مراحل، اخلاق را رعایت کنیم. حیثیت دیگران را حفظ کنیم، آبروی جامعه را نگاه داریم. تخریب سیاسی امری غیر قانونی و دور از اخلاق انسانی و مرام جوانمردی است و تخریب گران سیاسی، مخالفان حقیقی مردم سالاری هستند.

۱۱- نتیجه گیری و پیشنهاد:

بر اساس آنچه تاکنون بیان شد هم از منظر فقهی و هم از منظر حقوقی مسئولیت مدنی رسانه‌ها در قبال ضرر های وارده به افراد حقیقی و حقوقی مسلم است.

بنابراین نیازمند تدوین یک قانون مستقل و جامع در باب مسئولیت رسانه‌ها هستیم. زیان جنبه مادی و معنوی دارد. چه بسا زیان معنوی بسیار سنگین‌تر و غیرقابل جبران نیز باشد از این رو قانونگذار باید برای جبران ضرر وارده تدبیری بیاندیشد که متناسب با زیان وارده باشد علاوه بر پرداخت غرامت، تعلیق رسانه مذکور، عذرخواهی از فرد، جناح یا گروهی که متضرر شده‌اند به همان وسعتی که تخریب صورت گرفته، جلوگیری از بازنشر آن، توضیح و دفاع فرد متضرر در همان رسانه و در صورت تکرار، تعطیلی رسانه را به دنبال داشته باشد.

هر کسی که در انجام فعل زیان بار نقش داشته است به ازاء میزان تقصیر و قصور در حدود زیان محکوم به پرداخت زیان و یا جبران آن گردد.

رسانه‌های دولتی در صورت تخلف بدون در نظر گرفتن مزیت نسبت به دیگر رسانه ها و افراد، مورد تعقیب و پیگرد قانونی قرار بگیرند.

احکام جزایی بازدارنده می تواند نقش مهمی در جلوگیری از ترور شخصیت افراد در جامعه داشته باشد مثل حد قذف (متهم ساختن فردی به جرم زنا و لواط) که طبق نص صریح قرآن در آیه ۴ سوره نور هشتاد ضربه شلاق است. در افتراء به وسیله نشر اکاذیب، اعم از اینکه از طریق مزبور به نحوی از انحاء ضرر مادی یا معنوی به غیر، وارد شده باشد یا نه، قانون گذار علاوه بر این که اعاده حیثیت شخص مورد افتراء را در صورت امکان لازم دانسته بلکه مرتکب را مستحق حبس تعزیری از دو ماه تا دو سال و یا شلاق تا ۷۴ ضربه شناخته است. (ماده ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی).

از نظر جرم شناسی نیز بهترین راه حل پیشنهادی این است که انگیزه های ارتکاب جرم را شناسایی و با ابزارهای در دسترس به مبارزه با آنها برویم. بنابراین عامل مذهب و یادآوری دستورات شرعی و مجازات های قانونی در این زمینه ابزاری نیرومند محسوب می شود.

منابع و مواخذ فارسی:

۱. انصاری، باقر، شیخ الاسلامی کند ولوسی، جهانسوز، مهدی زاده، مهدی، هیلا، پروانه، (۱۳۸۱)، «مسئولیت مدنی رسانه های گروهی»، تهران انتشارات تدوین و تنفیح قوانین ریاست جمهوری
۲. بهرامی احمدی، حمید، (۱۳۸۸)، «مسئولیت مدنی»، تهران، میزان
۳. تانکار، جیمز و سورین، ورنر، (۱۳۸۶)، «نظریه های ارتباطات»، ترجمه علیرضا دهقان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
۴. حسینی، حسین، (۱۳۷۷)، «همایش جنگ روانی»، انتشارات دانشگاه امام حسین.
۵. واوکس، آمانوئل، (بی تا)، «مسئولیت مدنی و کیفری رسانه ها در حقوق فرانسه»، دسترسی در سایت:

www.ensani.ir/content/14128/default.aspx

۶. دفتر مطالعات و برنامه ریزی رسانه های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، «مسئولیت مدنی رسانه ها در حقوق موضوعه ایران»، تهران، کتاب الکترونیک، دسترسی در سایت:

<http://rasaneh.farhang.gov.ir/fanewsagencg/2319/>

۷. صحرا نورد، ابوذر، صحرانورد، رسول، خلیل زاده، سید محمد مهدی (۱۳۹۰)، مسئولیت مدنی رسانه ها.

۸. قانون اداره صدا و سیمای جمهوری اسلامی مصرف ۱۳۵۹.

۹. قانون اساسی جمهوری اسلامی

۱۰. قانون انتخابات ریاست جمهوری

۱۱. قانون مجازات اسلامی

۱۲. قانون مدنی

۱۳. قلی پور گیلانی، مسلم، (۱۳۹۳)، تلخیص مکاسب محرمة شیخ مرتضی انصاری شوشتری، (ره)،

ناشرعالمه، ۲۰۰صفحه.

۱۴. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶)، «الزام های خارج از قرارداد: مسئولیت مدنی»، تهران، انتشارات دانشگاه

تهران

۱۵. عابدی، احمد، «خارج فقه جهاد»، دسترسی سایت:

<http://meftaah.com/p=14895>

۱۶. هاشمی، سید رضا، حسنی، علیرضا، (۱۳۸۹)، «مسئولیت مدنی رسانه‌ها»، نشریه روابط عمومی، شماره ۷۳، صص ۲۵-۱۸
۱۷. فتحی، فریبا؛ شیر بیگی، محمد، (۱۳۹۸)، «روش‌های مقابله با رسانه‌های مهاجم» دانشگاه آزاد اسلامی واحد دماوند دیماه ۹۸

منابع عربی:

۱. قرآن کریم
۲. انصاری مرتضی (۱۴۱۴)، «رسائل فقهیه»، قم، الامانه العامه للمؤتمر المنوی شیخ الاعظم الانصاری
۳. ابن ابی جمهور، محمد بن علی، (۱۴۰۳)، عوالی الثالی، قم، سیدالشهداء، ۱/۷۵.
۴. ابوحنیفه، نعمان بن ثابت، الفقه الاکبر، نقد و تفسیر کلام اهل سنت، قرن ۲ق.
۵. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ق)، الأمالی، ناشر دارالثقافه، قم، ایران.
۶. علی بن سلطان محمد، ابوحنیفه، نعمان بن ثابت، قاری، مصحح: دندل، علی محمد، دار الکتب العلمیه
- ۳۳۶ص.
۷. محمد بن الحسن الحر العاملی، (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، ناشر آل البيت لاحیاء التراث، ۱۷/۷۳.
۸. نایینی، میرزا محمدحسین (۱۳۷۷)، «منیه الطالب فی حاشیه المکاسب»، تهران، المکتبه المحمديه
۹. نوری، میرزا حسین، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۴/۲۴۳.